

УДК 651.4/9(477.83/.86(091)(045)

В.О. Юрченко

ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЛОВОДСТВА ГРОДСЬКИХ УСТАНОВ ГАЛИЧНИНИ У XV – XVIII СТОЛІТТЯХ

У статті висвітлено організацію діловодства у канцеляріях гродських судів, які існували на території західноукраїнських земель у XV – XVIII ст., а також подано види й особливості оформлення документів, які створювалися в процесі їхньої діяльності.

Ключові слова: гродські суди, фортеця, канцелярія, діловодство, документ, судові справи, писар.

V.A. Yurchenko

PERFORMANCE HISTORY AND ORGANIZATION PAPERWORK INSTITUTIONS GRODZKA GALICIA XV – XVIII CENTURY

The article deals with organization of office management at the offices of Hrodsky courts that existed on the territory of Western Ukraine in the 15th - 18th centuries. Types and peculiarities of drawing up documents that were created at the courts are demonstrated.

Keywords: hrodsky courts, fortress, office, office work, document, legal proceedings, office clerk.

Гродські і земські установи – це судово-адміністративні інституції Галичини, які функціонували з XV по XVIII ст. Вони були створені на західноукраїнських землях, які увійшли до складу Речі Посполитої, де були утворені Руське (1434 р.) та Белзьке воєводства (1462 р.).

У наукових працях українських і польських дослідників історія функціонування та діяльність земських і гродських установ відображена в окремих аспектах, і більшою мірою висвітлені їхні структура, розташування та персональний склад. Наявний науковий доробок відображає джерелознавчий аналіз документів, які створювалися відповідними установами. Натомість проблема організації діловодства, створення та різновиди документів проаналізована епізодично, що підсилює актуальність проблеми як складової історії вітчизняного діловодства. Праці дослідників XX – початку XX ст. – І. Лаппо [9], Н. Врадій [2], Я. Дашкевича [3], О. Купичинського [5-7], М. Крикун і О. Піддубняка [8] дають певне уявлення про гродські та земські суди, про їхні види та важливість як історичних джерел.

Багатою на дослідження правових і судових установ Польського королівства і Литов-

ського князівства є польська історіографія, яка найбільш яскраво представлена у ґрунтовних працях П. Домбковського [23-32], Я. Лосовського [33], О. Бальцера [22].

Матеріали про склад і функціонування судових інституцій, актові документи (гродські та земські книги) Волині, Надніпрянщини та Поділля зібрано у працях дослідників нашого часу В. Поліщук [10, 11], Н. Яковенко [21], Н. Старченко [18], І. Ворончук [1].

Стаття П. Кулаковського розкриває особливості впровадження польської судової системи на території Чернігівського воєводства 1635-1648 рр. У статті детально описується діяльність, особовий склад і структура підкоморських, гродських та земських судів. Однак недостатньо уваги приділено питанню організації діловодства при судах [4].

Особливості роботи гродських установ (судів) досліджувалися і в розрізі аналізу наявного документального масиву з точки зору викладеного у документі змісту, розкриваючи таким чином конкретну дослідницьку тему. Серед таких праць варто назвати статтю І. Смутка, в якій проаналізовано гродські й земські акти як джерела XVI – XVIII ст. до історії українських шляхетських родин Перемишльської землі. Ав-

тором охарактеризовано групи документації за змістово-видовими ознаками (описано акти судового та майнового характеру, а також згадано традиції творення формуляра актів) [17].

Метою даної статті є аналіз і систематизація матеріалу про гродські установи, історію функціонування гродських канцелярій і особливості організації діловодства в них.

Одним із найперших гродських судів Галичини був Сяноцький гродський суд. Роком його засування, як установи, є 1435 р. А найдавніші судові документи вже були ним створені 1425 р. [15].

Від XVI ст. значення гродських («замкових») судів почало зростати. Місцем їхнього знаходження були замки та фортеці. Звідси походить і назва, від слова *грод* – *фортеця*. На початку свого заснування гродські суди функціонували майже в кожному повіті. Не було яродських судів у Переворському і Коломийському повітах Руського воєводства. У таких містах як Городок, Коломия, Стрий і Самбір вони діяли кілька років [12].

На кінець XVI – XVIII ст. гродські суди діяли на території Руського воєводства: на Галицькій землі – у м. Галич (Галицький гродський суд), Львівській землі – у Львові (Львівський гродський суд), Жидачові (Жидачівський гродський суд), Городку (Городоцький гродський суд), Самборі (Самбірський гродський суд), на Перемишльській землі – у Перемишлі (Перемишльський гродський суд) і Переворську, на Сяноцькій землі – у Сяноку (Сяноцький гродський суд), на Галицькій землі – у м. Теревовлі (Теребовлянський гродський суд); на території Белзького воєводства: у м. Белзі (Белзький гродський суд), на Белзькій землі – у м. Буську (Буський гродський суд).

До компетенції гродських судів належав розгляд справ кримінального характеру, прописаних у так званих чотирьох старостинських параграфах («старостинські артикули», «старостинські статті»): напад на шляхту (шляхетський дім), крадіжка, вбивство, зґвалтування жінки, а також справи про селян-утікачів (слуг і підданих). Це були справи негайного розгляду [19, 170; 20, 59-60].

У XVIII ст. гродські суди розширили свої компетенції та почали розглядати справи різного характеру: про неправильні записи до

актових книг, допомогу вигнанцям та ін. Очолювали гродські суди – старости. Їхні засідання тривали до шести тижнів під керівництвом старости чи підстарости («роки старостинські») і до двох тижнів – під керівництвом заступника старости («роки скаргові»). На засіданнях, які проходили під керівництвом старости, розглядалися карні справи, а на засіданнях, якими керували заступники старости – цивільні та дрібні карні справи [12].

До складу гродської канцелярії у XV – XVI ст. входив головний писар та кілька підписників. Обов'язки гродського писаря могли виконувати не тільки посадовці, а й окремі грамотні люди. Так було у Сяноцькому гродському суді, коли в XV ст. гродським писарем був міський писар Яків (1439 р.), капелан Миколай (1459 р.) та ін. На початковому етапі своєї діяльності обсяги розглянутих справ у суді були невеликими. Підтвердженням того є факт, що в XV ст. у суді сформувалося лише 4 гродських книги. А у зв'язку з тим, що у XVI ст. компетенція гродських судів розширилася і вони отримали право «вічистості» або «вічності» (надання документам, які реєструвалися у суді в актову книгу юридичної сили), обсяги судочинства, зокрема, Сяноцького гродського суду, теж збільшилися. Як наслідок, збільшився обсяг документів, які вносилися до гродських книг за диференційованим принципом. Відомо, що умови зберігання документів у замках були поганими. Дослідники відзначають, що писарі до ведення гродських книг ставилися не завжди відповідально. Через це записані дані у них втрачалися. Також псувалися відомості від поганих умов зберігання (підвищена вологість приміщення, пліснява) [15].

Писар міг заміщати гродського суддю та виконувати його функції, а керівником канцелярії на той час ставав регент. За описом І. Сварника, першим регентом канцелярії Белзького гродського суду 1610 р. був Самуель Барзиковський. Гродські книги Белзького гродського суду зберігалися в замку в скринях, закритих і опечатаних встановленим порядком. Автор також вказує на недбалість писарів щодо ведення гродських книг. 1658 р. при проведенні ревізії було встановлено низку порушень, зумовлених відсутністю чималої кількості чистових книг та їхньої цілісності. З гродського

архіву працівники канцелярії крали деякі документи або й навіть книги та скрині, де вони зберігалися (такі випадки були зафіксовані у 1659, 1670, 1676, 1678, 1727 рр. і пізніше). Регенти в канцелярії працювали тривалий час. Наприклад, останній гродський регент Белзького гродського суду Теодор Ходаковський працював у канцелярії майже тридцять років [12].

Маємо інформацію про персональний склад канцелярії Жидачівського гродського суду, який 1728 р. становив 12 осіб. За описом 1738 р., канцелярія розташовувалася в окремому будинку, в якому жив і сам регент. Він мав дві кімнати, спальні, пекарні та комори. Стан будівлі був незадовільним. В усіх приміщеннях були старі вікна, заклеєні папером і забиті гонтою, старі дах і печі [13; 32].

Можемо також скласти уявлення про приміщення гродських канцелярій з опису будинків, де розташовувався Тереховлянський гродський суд у середині XVIII ст. У будівництві приміщення для канцелярії інколи брали участь і самі регенти. Так було у випадку, коли старий будинок Тереховлянської гродської канцелярії зруйнувався, і регентом Скужевським за власні кошти 1748 р. було збудовано новий будинок канцелярії. За даними ревізії, проведеної 1753 р., відомо, що він був побудований із «пруського муру» та огорожений. Будівля мала три кімнати і сіни. Кожна кімната використовувалася за призначенням: велика – для індуцентів; у меншій працював сусцептант. Okремо одна невелика кімната використовувалася для відпочинку сусцептанта. У окремому будинку Тереховлянського замку розташовувався архів. Незважаючи на належне оснащення приміщення архіву, стан документів був поганим. Велика кількість документів була не підшита, частина документів зіпсувалася від вологи, а деякі були відсутні взагалі. Приміщення архіву мало чотири кімнати, облаштовані шафами, столами й лавами. Підлога викладена камінням чи дубовими дошками, двері були невеликими, але міцними. Тому архів був захищений від пограбувань і пожеж [16; 29].

Перемишлянський гродський суд уперше згадується 1462 р., писарем якого у ті роки був Іван Кобилянський. У цьому суді відомі факти покарання канцеляристів, які недобро-

совісно виконували свою роботу: підписка С. Курдвановського звільнили з посади; підписка С. Ямінського засудили до страти за зроблені ним виправлення в книгах, хоча він був помилуваний королем; регента Л. Клечинського засудили до вигнання.

Інколи писарі скаржилися на те, що в канцелярії не вистачало необхідного приладдя. 1642 р. писар П. Мнішек вказував на те, що багато гродських книг були без палітурок, а лише загорнуті в полотно. Інколи сеймики виділяли кошти для ремонтування книг. Так було 1685 і 1699 рр., коли на ремонт книг у Перемишлянському гродському суді було виділено 600 і 2000 зол. 1683 р. сеймик висунув звинувачення керівникам канцелярії в тому, що кадри набиралися з низьким моральним рівнем. Працівники канцелярії часто порушували дисципліну (влаштовували бійки) та витрачали кошти канцелярії на свої потреби (розпуста та п'янство) [14; 23].

Ще одним доказом вини писарів і канцеляристів неналежного зберігання актів є те, що багато книг Тереховлянського гродського суду велися не систематично, всі вони були без обгортки. Додавалася ще проблема того, що посада писаря (регента) не завжди була зайнятою. Наприклад, 1685 р. у Тереховлянському гродському суді вів книги пробощ костюлю Зглобицький [16].

Основний принцип роботи гродських канцелярій полягав у тому, що вони приймали різні документи, надаючи їм юридичної сили (так звані «вписи»). До них відносилися королівські привілеї, постанови органів влади, скарги, акти купівлі-продажу, угоди, заповіти тощо. Проведений підписниками дослівний впис документа називався облятою [22, 306].

Від XVI ст. в канцеляріях гродських судів діяв принцип так званого «подвійного діловодства». Він передбачав запис головного змісту справи в чорнову книгу (книгу протоколів), що здійснювалося в присутності зацікавленої сторони. Такий процес запису називали сусцептою, а того, хто його робив – сусцептантами [22, 301]. Потім цей запис іншим працівником канцелярії переносився до чистових книг, які називалися індуктами. Оригінали документів сторін, зацікавлених у судовому процесі, формувалися у фасцикул (в'язки) і вже не мали юридичної

сили. Поєднання етапів індукції й суццепти називалося інгросацією (вписом у книги). Для ведення протоколів використовували зошити із шести аркушів – секстерни, які нумерувалися. В зошиті на обмежений термін могли залишати вільне місце для необхідного документа, який подавався не одразу. На залишеному чистому аркуші зошита писали слово *vacuura*, що означало заборону вписувати інший документ [12].

Класифікація книг гродських судів за І.І. Сварником передбачає виділення кількох груп і підгруп. Першу групу становлять книги вписів – *libri inscriptionum* (*donationum, recognitionum, resignationum*), до яких вписувалися некарні цивільні справи: різні угоди, контракти на нерухоме майно; книги донесень – *libri relationum*, до них вносилися всі інші вписи різної форми та документи публічного характеру. У деяких гродах видозмінної цього виду книг були книги облят – *libri oblatorum* (дослівних копій документів), книги заяв і протестів (*libri manifestationum*), книги повноважень (*prothocollon plenipotentiarum*) та книги присяг (*prothocollon iuramentorum*). До другої групи входять судові книги – книги протоколів судового слідства (*acta (libri) inquisitionum*); книги декретів (*libri decretorum*), у які вносилися постанови суду; книги скарг, позовів (*libri querellarum*); реєстри справ (*registra causarum*), з виділенням інколи окремо реєстрів справ заарештованих (*registra causarum arrestatarum*), реєстрів штрафів і оплат (*registra poenaliu*) та ін. Третю групу формують допоміжні книги, право заведення яких надавалося конкретному суду. До них відносилися сумарії (*seriaria*) – книги, в які вносилися перелік окремих записів донесень, копій позовів тощо; феріарії (*feriaria*) – книги, в які вписували перелік виданих витягів; сігільярії (*sigillaria*) – застосовували для реєстрації оплат за печатку (засвідчення документа (витягу)) [12].

Документи діловодства гродських судів поділялися на такі види: протоколи (чорновики, які записувалися в присутності заявника); індукти (записи на чистову); фасцикули індукованих і неіндукованих документів (зібрання документів, вписаних і таких, що не були вписані в чистові книги); реєстри (заголовки до актових книг); індекси (довідкові покажчики до книг і фасцикул за змістом, іменним списком і географічною належністю). Протоколи й індукти – це актові книги, які поділялися на види, залежно від змісту вписаного документа. До першої групи належали книги із записами публічних і приватних правових актів, книги інскрипцій (контракти про нерухоме майно), реляції (повідомлення, донесення), облят (копії офіційних документів, які заносилися до книг), маніфестації (заяви, протести), книги протоколів, повноважень, присяг. Другу групу становили судові книги – книги протоколів, кримінальних справ і слідств, книги рішень суду. У практиці деяких судів застосовувалося ведення окремих книг скарг дрібних судових справ [20, 59-60].

Таким чином, із наведених і проаналізованих фактів особливостей роботи гродських установ Руського і Белзького воєводств можна дійти висновків, що рівень організації роботи гродських судів (канцелярій) був невисоким і потребував удосконалення умов праці та виконавчої дисципліни канцеляристів. Матеріали діловодства гродських судів мали вигляд актових книг, фасцикулів, реєстрів справ та індексів. Гродські суди припинили своє існування лише 1783 р., у зв'язку реформуванням судової системи австрійським урядом. Їхні функції перейняли шляхетські суди, а документи були зібрані та впорядковані 1784 р. в Архіві гродських і земських актів у Львові.

Використані джерела

1. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела): наук.-метод. вид. / І. Ворончук. – К. : Вища школа, 2009. – С. 15-32.
2. Врადий Н.Ф. Источниковедческий анализ актовых книг ЦГИА УССР в городе Львове / Н. Ф. Врადий // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 4. – С. 58-60.
3. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. : проблематика, стан і методика дослідження / Я.Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 129-171.
4. Кулаковський П.М. Судочинство у Чернігівському воєводстві [Електронний ресурс] / П.М. Кулаковський. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=148>. – Заголовок з екрана.
5. Купчинський О.А. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О.А. Купчинський. – К. : НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 99 с.

6. Купчинський О.А. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV-XVIII ст. / О. А. Купчинський // Архіви України. – 1976. – № 1. – С. 27-35.
7. Купчинський О.А. Про підготовку каталога судово-адміністративних установ України XV-XVIII ст. / О.А. Купчинський // Архіви України. – 1976. – № 5. – С. 14-21.
8. Крикун М. Матеріали про діяльність гродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських / М.Крикун, О. Піддубняк // Зб. пр. і мат-лів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 81-106.
9. Лаппо І. Гродський суд в Великому князстві Литовському в XVI столітті / І. Лаппо // Журнал Міністерства народного просвіщення. – СПб., 1908. – Кн. 1. – С. 51-113.
10. Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році / В. Поліщук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 185-215.
11. Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) / В. Поліщук // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 56-72.
12. Сварник І.І. Передмова / І.І. Сварник // Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ України). – Фонд 1 – Описи 1,2,3,4. 1500-1787 рр. Белзький гродський суд м. Белз, Белзького воєводства 1462-1783 рр.
13. Сварник І.І. Передова / І.І. Сварник // ЦДІАЛ України. – Фонд 7. – Оп. 1,2,3,4. – 1559-1783 рр. Жидачівський гродський суд, м. Жидачів, Львівської землі, Руського воєводства 1435-1783 рр.
14. Сварник І.І. Передмова / І.І. Сварник // ЦДІАЛ України. – Фонд 13. – Описи 1,2,3,4. 1462-1799 рр. Перемишльський гродський суд, м. Перемишль, Перемишльської землі, Руського воєводства. XV – 1783 р. Опис 1 (1462-1784 рр.).
15. Сварник І.І. Передмова / І.І. Сварник // ЦДІАЛ України. – Фонд 15. – Описи 1,2,3,4. 1423-1799 рр. Сяноцький гродський суд, м. Сянік, Сяноцької землі, Руського воєводства. 1435 – 1783 рр.
16. Сварник І.І. Передмова / І.І. Сварник // ЦДІАЛ України. – Фонд 17. – Описи 1,2,3,4. 1533-1784 рр. Теревлянський гродський суд, м. Теревля, Галицької землі, Руського воєводства. 1450 – 1783 рр.
17. Смуток І. Гродські і земські акти як джерело до генеалогії шляхетських родів православного (греко-католицького) віровизнання Перемишльської землі (XVI – XVIII ст.) / І. Смуток // Мандрівець. – 2011 – №2. – С. 64-68.
18. Старченко Н. Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? / Н. Старченко // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – С. 134-162.
19. Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття / Н. Старченко // Український археографічний щорічник. – Вип. 16/17. – Том 19/20. – Київ: Український письменний, 2012. – С. 165-186.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: путівник / О. Гневишева та ін.; відп. ред. Д. Пельц; заг. ред. Г. Сварник. – Львів-Київ, 2001. – 410 с.
21. Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть) / Н. Яковенко // До джерел: зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 320-357.
22. Balzer Oswald Studya nad Prawem polskiem. – Poznan, 1889. – 348 с.
23. Dabkowski P. Keiegy sadowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce / P. Dabkowski. – Przemysl, 1936.
24. Dabkowski P. Ksiegi sadowe halickie za czasow polskich / P. Dabkowski. – Lwow, b/d.
25. Dabkowski P. Ksiegy sadowe lwowskie w dawnej Polsce. / P. Dabkowski. – Lwow, 1936.
26. Dąbkowski P. Katalog dawnych aktów sądowych polskich województwa Ruskiego i Bełskiego, przechowywanych w Archiwum Państwowem we Lwowie / P. Dąbkowski – Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1937. – Cz. 1. – 220 s. – (Studia nad Historia Prawa Polskiego im. Oswald Balzera; t. 17, zes. 1).
27. Dąbkowski P. Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce Pamiętnik Historzyczno-Prawny / Przemysław Dąbkowski. – Lwów: Nakładem redakcyj. – 1926. – T. III. – Z. II. – 115 str.
28. Dabkowski P. Palestra i księgy sadowe sanockie / P. Dabkowski. – Lwow, 1925.
29. Dabkowski P. Palestra i księgi sadowe trembowelskie za czasow polskich / P. Dabkowski. – Lwow, 1920.
30. Dąbkowski P. Zaginione księgi sądowe województwa Ruskiego i Bełskiego/ P. Dąbkowski. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1921. – 121 s. – (Studia nad Historia Prawa Polskiego; t. 8, zes. 1).
31. Dabkowski P. Z przeszlosci ksiąg grodzkich i ziemskich Buskich / P. Dabkowski // Kwartalnik historyczny. – №XXXIX.
32. Dabkowski P. Z przeszlosci ksiąg grodzkich i ziemskich zycaczowskich / P. Dabkowski. – Księga pamiatkowa kuezci Bolesława Orzechowicza. – Lwow, 1916.
33. Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urządzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego / J. Łosowski. – Lublin, 2004.